

KIRGIZ DESTANLARI

Neclâ YALÇINER *

Türk Dil Kurumu tarafından yürütülen *Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi* 1997-2005 yılları arasında gerçekleştirilmek üzere hazırlanmış bir projedir. Bu proje ile yüzlerce ciltlik büyük bir külliyat oluşturabilecek seviyedeki Türk dünyası destanlarını tespit etmek ve günümüz Türkiye Türkçesine kazandırmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Türk dünyasının bütün destan ve halk hikâyeleri proje kapsamına alınmıştır.

Türk dünyasında, Balkan Türklerinden Sibiryâ'ya kadar bütün Türk boylarında dünyaya ait tasavvurlar, inançlar, örf ve âdetler; tarihî derinliklerden günümüze kadar devam eden ortak kültür öğeleri olarak destanlarda yaşatılmıştır; destanlarda yaşatılan ve yansıtılan bu kültürel öğeler, Anadolu Türk kültürünün de zeminini oluşturmaktadır. Ayrıca Türk destan ve halk hikâyeleri üzerinde yapılmış önemli bilimsel çalışmaların çevirileri de proje kapsamı içinde değerlendirilmiştir.

Bu külliyatın içinde sadece destan metinleri değil, çeşitli Türk boylarına ait destan gelenekleri, bu geleneklerin oluştuğu çevre ve destan yaratıcılarını ele alan araştırmaların sonuçları da yer almaktadır.

Sözlü edebiyat ürünleri ortaya koymakta ve Türk sözlü edebiyatına katkı sağlamakta önemli bir yere sahip olan Kırgız Türklerinin folklorunun tespiti ve günümüz Türkiye Türkçesine aktarılması çalışmaları kültür, sanat, toplum bilimi ve edebiyat açısından önemli bir boşluğun giderilmesine ve toplumların birbirine yaklaşmasına zemin oluşturmuştur. Dünyanın en uzun ve hacimli destanına, Manas Destanı'na sahip olan Kırgızların sözlü kültür ürünlerini saklama ve aktarmada gösterdiği olağanüstü başarısının da gözden kaçırılmaması gerektiği özellikle vurgulanması gereken bir konudur. Büyük ve önemli kültür öğelerinden olan destanlarda, bağlı olduğu toplumun her türlü malzemesini görmek mümkündür. Evlenme ve evlenme törenlerinin, doğum ve çocuk sahibi olmakla ilgili âdetlerin, geleneklerin, şeyh, evliya, halk hekimliği

* Türk Dil Kurumu Uzmanı

gibi inanmaların, miras, savaş, kahramanlık, sevgi gibi her türden insan ve toplum hayatına ilişkin kültür öğelerinin taşındığı, hayat tarzı, dünya görüşünün aktarıldığı destanlar bu bakımdan da çok önemli bir işleve sahiptir.

Tarihte iki bin yıllık bir geçmişe sahip olan Kırgızların edebî mirası sayılan Manas Destanı ve diğer destanları XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına rastlayan zamanlarda derlenmeye ve yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Kırgız destanlarını içerik ve şekil bakımından birçok gruba ayırmak mümkündür. Başlangıçta büyüklük ölçüsüne dayanarak bir sınıflandırma yapılmış; buna göre bakıldığında Kırgız destanları iki gruba ayrılmıştır.

1. Büyük destanlar (Çoñ opostor): “Manas, Semetey, Seytek” destanlarına bu grupta yer verilmiştir.
2. Küçük destanlar (Kence opostor): Manas, Semetey ve Seytek destanlarının dışında kalan destanlar bu gruba dâhil edilmiştir.

Genellikle Kırgız destanları diğer Türk boyları ve başka toplumların destanlarından biçim ve içerik bakımından farklılık göstermektedir. Buna bağlı olarak; biçim ve içerik açısından yapılan değerlendirmeler dikkate alınarak yapılmış sınıflandırmalar da vardır:

1. Arkaik Kahramanlık Destanları,
2. Tarihî Kahramanlık Destanları,
3. Tarihî Destanlar,
4. Lirik-Romantik Destanlar,
5. Dinî-Sosyal Konulu Destanlar.

1. Arkaik Kahramanlık Destanları:

Kırgız destan anlatma geleneğinde insanlık tarihinin eski, mitolojik dönemini yansıtan destanların özel bir yeri vardır. *Arkaik Kahramanlık Destanları* (Arkaik-Baatırdık Comoktor) biçiminde adlandırılan bu gruptaki epik eserlerde, millî ve devlet sorunlarından daha çok aile veya aşiret hayatı çerçevesindeki sorunlar işlenir. Bu tür destanlarda anlatılan dünya, kozmik âlem, gerçeklere uymaz. Bu gruba *Er-Töştük*, *Kococaş*, *Karaç-Kökül Destanı*, *Boston*, *Coodarbeşim* vb. destanlar girmektedir.

2. Tarihî Kahramanlık Destanları:

Kırgız destanlarının bir kısmı, biçim ve içerik bakımından yukarıdakilerden farklıdır. Yani, söz konusu destan türünün temel konusunu, milleti, vatani koruma teması oluşturur. Arkaik ve mitolojik öğeler bu destanlarda esas düşünceyi yansıtmak için kullanılan bir araçtır. Bu tür destanlar, Manas üçlüsünün başında bulunduğu, temel kahramanların ismiyle adlandırılan *Canış-Bayış*, *Kurmanbek*, *Er Tabıldı*, *Seyitbek*, *Toltoy*, *Bagış* vb. destanlar girer. Bu destanlarda, arkaik unsurlara nazaran

tarihî unsurlar (Ör. ulus, millet, devlet, düşman vb.) ön planda olduğu için *Tarihî Kahramanlık Destanları* (Tarihiy-Baaturdik Comoktor) denilmektedir.

3. Tarihî Destanlar:

Kırgız destanlarının birçoğunda ana tema tarihî gerçekliktir. Bu destanlarda tarihî olayların seyrini bozmadan tasvir etme, dinleyenlere aktarma çabası görülür. Kahramanlık ve lirik destan özellikleri de bu tür destanlarda önemli bir yer tutmaktadır. *Tarihî Destanlar* (Tarihiy Comoktor) olarak adlandırılan bu grupta *Mendirman*, *Narıkbay*, *Şırdakbek*, *Cañıl-Murza* gibi destanlar bulunmaktadır. Destanın bu türünde özellikle yakın zamanlarda gerçekleşip, henüz unutulmamış, destansı motifler ile iç içe geçmiş olaylar anlatılır.

4. Lirik-Romantik Destanlar:

Kırgız destanlarının başka bir türü de, *Lirik-Romantik Destanlar* (Liro-Romantik Comoktor)dır. Ana teması aşk olan bu destanlarda gerçeklik ön plandadır. Destanlarda yaşanmış hikâyeler anlatılır. Kırgız lirik-romantik destanlarında başka Türk toplumlarında görülen, özellikle Doğu toplumlarının epik geleneğinden gelen destan motiflerine rastlanmaz. Bu gruptaki destanlarda tamamen Kırgızların kendi hayatlarından alınan olaylar anlatılır. *Olcobay menen Kişimcan*, *Sarinci-Bököy*, *Gülgaaki*, *Közölşaa*, *Zıypırım Suluu*, *Ak Möör* vb. destanlar bu destan türüne girerler.

5. Kırgız sözlü geleneğinde *Dini ve sosyal konulu destanlar* (Diniy, Sotsyaldık-Turmuşuk Comoktor) da bulunmaktadır. *Kız Dariyka*, *Kedeykan*, *Muñduk*, *Zarlık* gibi destanlar bu grupta değerlendirilebilir. Bu üç destanın Doğu halklarının sözlü geleneğinden giren motiflerin etkisiyle meydana geldiği söylenebilir.

Cañıl Mirza (Abdıbalık Çorobayecv Varyantı), (Hzl. Aynek Caynakova, Türkiye Türkçesine Aktaran: Mehmet Aça), Ankara 2004, 196 s., TDK yayınları: 839. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi Yayınları:

Cañıl Mirza Destanı Kırgız kahramanlık destanlarından biridir. Destanın başkahramanı **Cañıl** bir kız olduğu için adına *Mirza* sıfatı eklenmiştir. Kırgız Türklerinin sözlü edebiyatında kadın karakterlere çok yer verilmiş olmasına karşın destanın birçok varyantında da bir kadının başkahramanlığa yükseltilmiş olması sıkça görülen bir durum değildir. (*Cañıl Mirza*, Ank. 2004).

Destan, İbrayim Abdırakmanov tarafından derlenmiştir. İbrayim Abdırakmanov, başta *Manas Destanı* olmak üzere Kırgız halk edebiyatı ürünlerini, özellikle sözlü edebiyat ürünlerini halktan varyantlarıyla birlikte derleyerek her hikâyeyi yerli yerine oturtup asıl destan metinlerinin oluşturulmasında büyük emeği geçen kişidir. Abdırakmanov halk arasından *Cañıl Mirza* hakkındaki hikâyeleri derleyip ünlü manasçılar (okuyucular) Sagınbay Orozbekov, Togolok Moldo, Bağış Sazanov, gibi

aksakallardan soruşturarak onlardan işittiklerini kendisi terennüm etmiş ve “Manas” biçiminde manzum metne dönüştürmüştür.

Abdırrakmanov, *Cañıl Mırza*'nın sadece bir destan kahramanı, hayal ürünü bir kahraman olmadığını, belirli bir dönemde yaşamış gerçek bir insan prototipi olduğuna inanmak ve inandırmak istemiştir. Abdırrakmanov, 1967 yılında, bahadır, kahraman *Cañıl Mırza*'nın gerçekçi görüntüsünü, o görüntüde gelecekteki nesle aktarmayı amaçlayan 2651 mısralık destanı yayımlamıştır. (Cañıl Mırza, Ank. 2004). Metnin konusunu *Cañıl Mırza*'nın eli, *Cañıl Mırza*'nın işleri, *Altı-Şaar*'ın *Cañıl* tarafından öldürülüşü, Üçükö, Tülkü, Üçükö ile Tülkü'nün *Cañıl* tarafından öldürülüşü, Kazakla Kırgız'ın müzakeresi, Akkoçkor'un keşfe gidişi, Cañıl'ın ele geçmesi, Cañıl'ı Kalmatay'ın alması, Cañıl'ın kaplan yakalaması, Cañıl'ın Kalmatay'dan soğuması, Cañıl'ın gidişi, Cañıl'ın sonraki hayatı oluşturmaktadır.

Togolok Moldo'nun *Cañıl Mırza* anlatması 1960 yılında külliyatına eklenerek yayımlanır. 1957 ve 1966 yıllarında Çorobayev varyantı yayımlanır, 1983 yılında da M. Musulmankulov varyantı seçme eserlerin bulunduğu bir seçki (antoloji) içinde yayımlanır. Bu seçki içinde hacmi uygun olmadığı için A. Çorobayev varyantı yer almamıştır. Çorobayev varyantı, Çorobayev tarafından yazılmış ve gözden geçirilmiştir. Proje kapsamında yayımlanan bu eser Abdıbalık Çorobayev varyantının Türkiye Türkçesine aktarmasıdır.

Kırgız Destanları 2, (Hzl. A. Akmataliyev-M. Mukasoy-Gülbara Orozova, Türkiye Türkçesine Aktaran: Castekin Turgunbayer), Ankara 2007, 311 s., TDK yayımları: 891. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi Yayınları: 11

Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında çıkan Kırgız Destanları serisinin ikinci kitabında “Er Eşim”, “Kozuke ve Bayan”, “Munduk ve Zarlık” ve “Şırdakbek” destanları yer almaktadır.

Er Eşim Destanı Kırgızların ünlü ozanı Togolok Moldo tarafından 1941 yılında meydana getirilmiş ve onun bazı eserleri dizininde yayımlanmıştır. Destanda Kırgız halkıyla Kalmukların mücadeleleri anlatılır. Er Eşim, Kalmuklarla yapılan mücadelelerde Kırgız kahramanları Kurmanbek, Canış, Bayış, Er Tabildi, Cañıl Mırza gibi kendi yurdunu düşmanlardan koruyan bir kahramandır. Destan derecesine yükselmese de bu eserdeki kahramanların bütün yaptığı işler destandaki ana düşünceye uygundur. Destanı destan yapan geleneksel motifler bu destanda kullanılmamıştır. Küçük hikâyelerin üzerinden Kırgızların hayatının yansıtıldığı eser destansı bir büyük hikâyedir.

Eserin sonunda kahramanlık ruhu zayıflayarak hayatın sıradan olaylar anlatır. Er Eşim iç ve dış düşmanları yendikten sonra hayatının geri kalanında halk arasında

hekimlik ve üfürükçülük yapar. Halk hekimliğinde hastaları sözün büyüyle tedavi eder. Hastaları tedavi etmek için yapılan büyü esnasında söylenen “badik” şarkısının sonradan eklenmiş olması yazarının kendi katkısı olarak düşünülmele birlikte, halkın sevdiği, değer verdiği birinin hayatta farklı yeteneklere sahip olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. (*Kırgız Destanları 2*, Ank. 2007).

Kozuke ve Bayan Destanı işlediği konu bakımından epik-lirik destanlar sınıfına girer. Daha çok Kırgızistan’ın güney bölgesinde anlatılır. Eser ilk defa Barpı Alıkulov’un dikkatini çeker. Alıkulov’un anlatmasından Alıkulov’un kızı Burulkan tarafından yazıya geçirilerek 1948 yılında Millî İlimler Akademisi El Yazmaları arşivine teslim edilir. Destan Kazak, Altay, Başkurt ve diğer Türk topluluklarının sözlü edebiyatlarında geniş bir yer tutar. Başkurtların “Kuzı-Kurpyaç cana Bayan Slu”, Altaylıların “Kozın Erkeş”, Kazakların “Kozı-Körpeş jana Bayan Slu” destanları Kırgızların “Kozuke ve Bayan” destanı ile ana çizgileri bakımından benzeşmektedirler. Destanda olaylar kısa bir biçimde verilir. Kahramanların kaygı ve sorunları lirik ve monolog biçiminde anlatılır. Destanda Kozuke’den sonra kendi hayatına kıyan Bayan’ın bir yandan anne ve babasının engellemelerine karşı gelen, bir yandan da geleneği bozan, sözünden dönen Sarıbay’a karşı verdiği mücadele anlatılır.

Eski zamanlarda Karabay ve Sarıbay adlı iki varlıklı bey vardır. Birinin bir oğlu olur adını Kozuke koyar, diğerinin bir kızı olur adını Bayan koyar. Henüz çocukları yokken ilerde çocukları olursa onları evlendirmeyi planlarlar. Karabay zamansız ölünce Sarıbay babası olmayan bir oğlana kızını vermek istemez ve başka bir yere göç ederek kızını Kozuke’yle evlendirme sözünden döner. Kozuke büyüyüp delikanlı olunca bu söz üzerine Bayan’ı arayıp bulur. Ancak kızlarını Kozuke’ye vermekten vazgeçen ailesi Bayan’ı Godokul’a vermek istemektedir. Kozuke ve Bayan buluşup anlaşır. Fakat Godokul durumu öğrenip Kozuke’yi öldürür. Bayan Kozuke’nin öcünü almaya karar verir. Destanın sonunda Bayan öcünü alır ve Godokul ölür. Ancak Bayan, Kozuke’nin ölümüne dayanamayarak intihar eder. Destan böylece biter.

Munduk ve Zarlık Destanı Türk boyları içinde çok yaygın olarak anlatılan bir destandır. Hayatı yorumlamada sanatsal ve mitolojik bir üslubun hâkim olduğu bir anlatımı vardır. İnsanlık tarihinin başında görülen olağanüstü güçlere inanma ve arkaik öğeler destanda sıkça yer alan motiflerdir. Buna karşılık destan, insan ömrünün gerçek olaylarıyla doludur. Destan, anlatım tekniği açısından arkaik masalların üzerine kurulmuş gerçek hayat öyküleri gibidir. Destandaki sanat değeri yüksek motiflerin varlığı ve bu motiflere bağlı hikâyelerin kuruluşu inandırıcıdır. Kişi ve olayların tasvirlerinde çok sayıda söz sanatı yapılmıştır.

Destan, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Ufa, Orenburg, Kazan şehirlerinde Arap harfleriyle basılır. Kırgızca yorumlamaları Muratalı Kurenkeyev, Ümöt Moldo, Barpı Alıkulov ve Kaçkanak Salıbayev atlatmalarından yazıya aktarılır. Bunun dışında Bübü Baysınova ile Nurdöölöt Samsaliyev’den de masal türündeki anlatmalar yazıya geçirilir. Yazıya geçirilen destanların tümü Kırgız Bilimler Akademisi tarafından

oluşturulan, halk edebiyatı derleme ve araştırma heyeti tarafından halktan derlenerek el yazmaları bölümüne devredilmiştir. Proje kapsamında çıkan bu eser Barpı Alıkulov anlatmasından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Destanın bütün varyantlarının içeriği ve özü aynıdır. Varyantlardaki kahraman adlarında da değişiklik yoktur. Destan konularında da ortaklık vardır. Türk topluluklarının destanlarında rastlanan çocuk bekleme ve çocuksuzluk motifi başta gelen ortak konulardandır. Munduk ve Zarlık Destanı'ndaki olaylar da bu konular etrafında gelişir.

Nogay halkından Çançarkan adındaki han altmış eş alır ama aldığı bu altmış eşten de bir çocuk sahibi olamaz. Üzüntüsünden bir tür inziva hayatı yaşarken bir çukurda uyur uyanıklık arasında olduğu bir hâlde bir yaşlı derviş görünür ve altmış eşin üstüne kendi yurdundan bir kız almasını öğütler. Bunun üzerine Çançarkan bir kız alır. Ondan da çocuğu olmaz. Bir yıl daha geçer Çançarkan Han'ın gönlüne vesvese düşer. Kaygılar ve bu durumdayken de ülke yönetimiyle ilgilenemez. Muradına ulaşamayan Çançarkan ölüme bile razı olur. Kırk gün sonra sabahın erken saatlerinde Çançarkan Han'a Hızır Aleyhisselam görünür: "Kendini zorlayarak ağlayıp yatıyorsun, evine geri dönersen, halkını toplarsan, sayısızca hayvan keserek sofraya şeker koyarsan ve bir tane eş alırsan, biri oğlan biri kız çocukların olacak." der. Çançarkan çok sevinir ve Hızır Aleyhisselamın dediklerini yapar. Sonunda da muradına erer.

Şırdakbek Destanı Kalmuklar zamanında geçen tarihî olayları yansıtan, tarihî kahramanlık destanlarından biridir. Destanın başkahramanı olan Şırdakbek, tarihte yaşamış bir kişi olarak kabul edilmektedir. Şırdakbek'in tarihte yaşamış bir şahsiyet olarak kabul edilmesinin Kırgız tarihi açısından yararlı olacağı düşünülmüştür. Şırdakbek XVII: yüzyıl sonunda yaşamış, Kıpçak halkının kahraman ve bilge yöneticisi olup, büyük üne sahiptir. Destanın içinde de Şırdakbek'in yaşadığı yer hakkında bilgi verilir. Bu bilgiye göre Şırdakbek, Ancıyan'ın Paytuk bölgesindedir. Daha sonraları Narın'ın Kurkta adlı bölgesinde de yaşamıştır.

Şırdakbek Destanı'nın iki varyantı olan İbirayım Abdırakmanov ile Togolok Moldo'nun yazıp bıraktığı metinler Tarih ve Arşiv Enstitüsü El Yazmaları Bölümünde korunmaktadır. Togolok Moldo'nun söylediği varyant 1937 yılında "Eldik Poemalar" serisinde yayımlanmıştır.

Kırgız yurdu Kalmukların elindeyken Şırdakbek doğar. Destanda, Şırdakbek'in doğumu, ergenlik çağına ermesi, bahadırılığı, evlenmesi, rüya görüp Boz Corgo (atı) henüz bir tay iken ondan haberdar olması, bahadırılık ünü, han oluşu ile devam eder. Zenginliğe ve iktidara ulaştıktan sonra karısının ahlakının bozulması ve karısının ölümü sonrasında Şırdakbek'in yeniden evlenmesi ile hikâye biter. Şırdakbek'in karakteri olayların başlangıcında ve oluş sırasında genel epik destanların geleneği çerçevesinde gerçekçi olarak anlatılır.

Kırgız Destanları 3 Kocacaş Destanı, (Hzl. Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev-Prof. Dr. Keneş Kırbışev, Türkiye Türkçesine Aktaran: Prof. Dr. Fikret Türkmen-Dr. Gülsine Uzun- Baki Bora Hañça), Ankara 2007, 302 s., TDK yayınları: 894. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi Yayınları: 12

Kocacaş Destanı'ndaki hikâyeler Kırgız halkının o dönemdeki ortak yaşam biçiminin edebi ve sanatsal bir sunumu olarak kabul edilmiştir. Destanın konusunu hayatın ve tabiatın zorlu şartlarının yanında doğaüstü güçlerin meydana getirdiği her türlü olumsuzluklara karşı verilen mücadeleler oluşturmaktadır. Bu türlü zorlu şartlar toplumun birlikte hareket etmesine zemin hazırlamıştır. Bu anlamıyla Kocacaş Destanı olay-kompozisyon kurgusu ile eski çağı sürdüren bir kabilenin hayatına dair bir anlatıdır. Destan'da geçen efsane ve söylentilerin konusu av hayvanlarını avlayarak halkı açlıktan ve kıtlıktan kurtaran Kocacaş'ın, halkın içinden çıkan söz ustalarının şarkı veya şiirlerle hikâye edilmesidir. Bu anlatımlar zaman içinde destanı oluşturmuştur.

Kırgız sözlü edebi eserlerini ilk yazıya geçirenlerden biri Kayum Mitfakov'dur. Mitfakov öğretmenlik mesleğinin yanı sıra halktan sözlü anlatıları derlemiştir. 1923 yılında da Kocacaş Destanı'nı yazıya geçirmiştir. Destanı şair Süleyman'ın anlatmasından Arap harfli olarak yazmıştır. Bu varyant, hacim olarak küçük olmasına karşın olay kurgusu olarak oldukça farklı bir yapıda olup özel bir yere sahiptir.

Diğer varyantını 1949 yılında Isık-Göllü şair Tölömüş Ceentaev'in anlatmasından filoloji doktoru Z. C. Mamıtbekov yazıya geçirilmiştir.

Diğer varyant Alımkul Üsönbaev anlatması olan varyanttır. Ancak, Alımkul Üsönbaev varyantının el yazması olmadığından Proje kapsamında çıkan bu eserde M. Esenbaev tarafından hazırlanan 1938 tarihli orijinal baskı esas alınmıştır.

Destanın konusunu, iki kahramanından biri Kocacaş ile diğeri Sur keçinin arasında geçen mücadele oluşturur. Kocacaş Karıpbay'ın oğludur. Kıtay soyundan gelmektedir. "Yiğit Avcı" adını alan Kocacaş, yirmi kadar Kıtay ailesiyle birlikte göç ederek avcılıkla hayatlarını sürdürmeye çalışırlar. Halk inancına göre Sur Keçi *Kayberenlerin** reisidir ve insan gibi konuşur. Sur Keçi, Alabaş'ın biricik canına kıymaması için Kocacaş'a yalvarır. Avcılığa kendisini kaptıran Kocacaş, Sur Keçi'nin yalvarmalarına aldırmaz. Acımadan Sur Keçi'nin bütün soyunu kırar geçirir. Sur Keçi'nin mistik bir yanının olması Kocacaş'ın hırsına engel olmaz ve aralarında geçen mücadele bir trajedi ile sonuçlanır. Kocacaş kendisini uçurumdan aşağıya bırakmaya mecbur kalır. Kocacaş ile Sur Keçi arasındaki mücadele Kocacaş'ın ölümüyle sonuçlanır.

Kırgız Destanları 4 Mendirman, (Hzl. Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev-Aynek Caynakova, Türkiye Türkçesine Aktaran: Dr. Ali Özgün Öztürk), Ankara

* Kayberen: Kırgızların iyiliksever ruhlar arasına dâhil ettikleri ve "kayıp eren" adıyla andıkları ruhlardır, dağlarda yaşarlar ve geviş getiren hayvanları korurlar. Kırgızların inancına göre bu ruhlar, hayvanların artıp çoğalmasını sağlarlar. Ancak kızdıkları zaman da hayvanları telef edebilirler. Bu nedenle de ava çıkmadan önce uğurlu geçmesi için "kayberen"den yardım istenir.

2009, 82 s., TDK yayımları: 950. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi Yayınları: 29

Mendirman Destanı, Kırgız destan geleneği içinde kendine özgü bir yere sahiptir. Mendirman Destanı Kırgız boylarının iç ve dış ilişkilerini sosyal hayat tarzını içeren destansı şiir sayılabilir. Mendirman, destan geleneğine uygun olarak, başkahramanın adını taşır. Eserde nesir ve nazım karışıktır. Mendirman Destanı birçok ustanın elinden geçerek saklanmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Destanın iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha, 1939 yılında Manasçı Şapak Irismendeyev anlatmasından araştırmacı Esenbayev Keldibek tarafından yazıya geçirilen hacimli bir eserdir. İkinci nüsha 1941 yılında halk bilimi araştırmacısı İbirayim Abdırakmanov'un Kaydu adında bir ihtiyardan yazıya geçirdiği bir miktar malzemeye dayanmaktadır. Bu destana ait halk nüshası, aslında Kırgız halk yazarı Kasımalı Cantöşöv tarafından üzerinde çalışılıp yayımlanmıştır. Abdırakmanov 'un eserinde belirttiğine göre Mendirman Destanı Bokkötön adlı büyük kopuzcunun ezgisinden söylenmiştir.

Şapak Irismendeyev nüshası baştan sona kadar aynı el yazısı ile Latin harfleri ile yazılmıştır. Bu nüsha çok hacimli olup olayların düzenliliği ve anlatım biçimiyle dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu nüsha, eksiksiz nüsha olarak bilinmektedir. Destanın, Halk Edebiyatı Serisi'nin 7. kitabı olarak çıkan Bağış-Mendirman kitabının, Mendirman bölümü Aynek Caynakova tarafından hazırlanmıştır. Kitabın ilk bölümünde Şapak Irismendeyev varyantı ikinci bölümde ise Kaydu'nun varyantı yer almaktadır.

Kırgız destan geleneğinde genellikle destanın kahramanı bir anne babanın tek çocuğudur. Babanın diğer eşlerinden olan çocukları birden fazladır. Diğer annelerden olan kardeşler kahramana karşı düşmanlıkta birleşirler. Fakat diğer kardeşlerden birisi mutlaka, yalnız olan kahramana yardım eder. Mendirman Destanı'nda da durum böyledir. Mendirman, Adık Han'ın bir anneden olan tek çocuğudur. Diğer kardeşler ona karşı birleşmiştir. Fakat, onun karşısında bulunan kardeşlerinden en büyüğü Asıl, Mendirman'ın tarafına geçer ve Mendirman'a yardım eder.

Adık Han'ın dokuz oğlu vardır. Mendirman'ı diğer kardeşleri çekemezler ve onu öldürmeye karar verirler. En büyük kardeş Asıl diğer kardeşlere katılmaz. Mendirman'a durumu haber vererek onu ölümden kurtarır. Bu olaydan sonra eşi Kanış'ı da yanına alan Mendirman yurdunu terk eder. Yurdunu terk eden Mendirman, Adıl Han'ın ülkesine gider ve Adıl Han'ın huzuruna çıkar. Adıl Han'a ona hizmet etmek istediğini söyler. Adıl Han onun isteğini kabul eder. Bunun üzerine Mendirman, Adıl Han'ın himayesine girerek ona hizmet etmeye başlar. Mendirman'ın gelişinden sonra ülkede refah ve huzur artar. Mendirman halkın sevgisini kazanır. Bir büyücü kadın Adıl Han'a Mendirman'ın karısı Kanış'ın güzelliğini över ve Adıl Han'ı kandırarak Kanış'la evlenmesini söyler. Büyüciye kanan Adıl Han Kanış'la görüşür, Kanış da Adıl Han'ı sevdiğini söyleyince onunla evlenir. Fakat yine de Adıl Han, Mendirman'ı öldürtmeye kıyamaz ve onu ejderhaların olduğu zorlu bir yolculuğa

gönderir. Mendirman Adıl Han'ın niyetini anladığı için onunla uzun bir konuşma yaparak serzenişte bulunur. Bunun üzerine Adıl Han yaptıklarına pişman olur ve büyücü kadını öldürtür. Gönlünün Adıl Han'da olduğunu söyleyerek Mendirman'a ihanet eden Kanış'ı da öldürtür. Tek kızını Mendirman'la evlendirir ve tahtını da ona bırakır.

Kırgızların Manas başta olmak üzere kahramanlık destanlarında temel konulardan birisini kahramanların akrabaları arasındaki çatışmalar oluşturmaktadır. Bu konuların destanlarda anlatımı Kırgız boyları arasındaki sosyal sorunların ve kavgaların uzunca bir süre varlığını koruduğunu göstermektedir.

Kırgız Destanları 5 Eşimkul Menen Zuura, (Anlatan: Cumagül Naruzbayev, Hzl. Fatma Çelebi, Ankara 2007, 343 s., TDK yayınları: 902. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi Yayınları: 20

Karmış adında zengin bey ve onun Eşimkul ile Köçörbay adlarında iki oğlu vardır. Karmış Bey, büyük oğlu Eşimkul'u evlendirir ve ona başka bir ev açar. Küçük oğlu Köçörbay'a ise bütün malını mülkünü bırakır. Karmış yaşlandığında büyük oğlu Eşimkul yoksul, küçük oğlu Köçörbay ise varlıklı ve saygın bir bey olur. Köçörbay'ın üç karısından altı oğlu olur. Eşimkul yaşı ilerlemesine rağmen çocuk sahibi olamamıştır. Eşimkul ve karısı Zuura, Köçörbay'dan kendileri büyütme için oğullarından birini istemeye giderler. Köçörbay onlara hakaret eder, onlarla alay eder ve çocuklarının hiçbirini Eşimkul ile Zuura'ya vermeyeceğini söyler. Bunun üzerine Eşimkul ve Zuura çocukları olsun diye diyara diyar dolaşmaya karar verirler. Diyar diyar dolaşan Eşimkul ile Zuura evliya ve şeyhlerin dualarıyla çocuk sahibi olabileceklerine inanarak dolaştıkları yerlerdeki evliya ve şeyhlere hizmet ederler. En son bir şeyhin adamlarınca dövülüp sokağa atılınca bir halk hekimine rastlarlar. Hekime bir çocukları olmasını istediklerini ve bu yüzden yaşadıklarını anlatınca hekim onları tedavi edebileceğini söyler. Tedavi olan Zuura altın kâküllü bir erkek çocuk dünyaya getirir. Hekim, büyüyünce bir kahraman olacağını söylediği çocuğa Altın Kökül Genç Aydar adını verir. Eşimkul ve Zuura bebekleriyle birlikte memleketlerine dönerler. Er Kökül büyür. Olagaüstü güçlerle savaşır. Onları yener ve karşılığında olaganüstü güçlerle savaşıp kazandığında evlendirileceği vaadi verilen Aruuke ile evlenir. Aruuke Er Kökül için iyi bir eş Eşimkul ve Zuura için iyi bir gelin olur.

Kırgız Destanları 6 Manas Destanı, (Hzl. Sağınbay Orozbakoğlu, S. Musayev, A. Akmataliyev, Türkiye Türkçesine Aktaran: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Dr. Şurubu Uraimova), Ankara 2007, 528 s., TDK yayınları: 895. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi Yayınları: 13

Dünyadaki en hacimli manzum eseri olan Manas Destanı bir kahramanlık destanıdır. Ancak bu destanda sadece kahramanlık öyküleri değil Kırgız Türklerinin eski zamanlardan beri yaşadığı tarihî olayları, diğer toplumlarla ilişkilerini, dünya görüşlerini, hayat biçimlerini, gelenek ve göreneklerini de görmek mümkündür.

Manas Destanı'nın çok sayıda varyantı bulunmaktadır. Manas üçlüsünün seksen altı varyantı olduğu bilinmektedir. 1930-1940 yıllarında Sayakbay'ın anlatmasından Manas üçlüsü "Manas", "Semetey", "Seytek" destanları 500533 satır olarak derlenmiştir. Kırgız İlimler Akademisi El yazmaları Fon'unda destanın araştırılmış birkaç milyonluk metni bulunmaktadır. Ünlü manas anlatıcıları olayları ve kahramanların özelliklerini verirken kendilerinden önceki manasçıların anlattıklarından farklı anlatabilirler. Farklı manasçıların anlatmalarında sadece satır sayısı değil olayların gelişme seyri ve sıralaması da değişebilmektedir. Manasçıların anlatmalarındaki farklılık adeta yeni varyant oluşturabilecek nitelikte olabilmektedir.

Bazı araştırmacı bilim insanları Manas için Kırgız Türklerinin hayatının edebi anlatımı olduğundan hareketle destana "hayat ansiklopedisi" adını vermişlerdir.

Manas Destanı hakkında XV. yüzyıl ortalarından itibaren bilgiler edinilmeye başlanmıştır. Ancak, Manas Destanı XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazıya geçirilerek kitap hâlinde yayımlanmıştır. Bu dönemde destanın başka dillere çevirileri de yapılırca bilim Destan âlemince tanınmıştır. Kazak bilim insanı Çokan Valihanov ve Rus bilim insanı V. Radloff'un bu tanınmada önemli yeri vardır. Bugün Manas Destanı birçok yabancı dile; İngiliz, Çin, Hint, Alman, Rus, Japon dillerine çevrilmiş ve bu dillerde destanın kısaltılmış baskıları yapılmıştır.

Proje kapsamında yayımlanan bu eser, ünlü Manasçı Sagınbay Orozbakoğlu'nun anlatmasından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Sagınbay'ın halk arasında anlatılan varyantı ilk defa 1922-1926 yılları arasında yazıya geçirilmiştir. Bu varyantı yazıya geçiren Koyum Miftakov'dur. Miftakov Başkurt Türklerindedir. Miftakov halk sözlü ürünlerini toplamış ve Başkurt, Tatar daha sonra da Kazak halk edebiyatının sözlü anlatmalarını yazıya geçirmiştir. 1919 yılında öğretmenlik için Kırgızistan'a gelen Miftakov öğretmenlik yaptığı süre içinde de Kırgız sözlü edebiyat ürünlerini derleyerek yazıya geçirmiştir. 1922 yılında öğrencisi Saparbay Sooronbayev ile birlikte Manas Destanı'nın Sagınbay varyantını yazıya geçirir.

Sagınbay varyantını baştan sonuna kadar yazıya geçirenlerden biri de İbirayım Abdırakmanov'dur. Abdırakmanov, Sagınbay varyantından başka diğer varyantları da derleyerek yazıya geçirmiştir.

Sagınbay varyantındaki anlamın derin, kapsadığı çevrenin geniş, aktarılan bilgilerin ve kültür öğelerinin zengin oluşu; karşılaştırmalarının etkili ve şiirsel yönünün edebi niteliği Manas araştırmacılarının da bu varyantı en nitelikli varyant olarak kabul etmelerine neden olmuştur. Manas anlatıcılarının çokluğu Sagınbay anlatmasının değerini daha da açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bu açıdan yapılan kıyaslamalar Sagınbay'ın anlatım tarzı ve yeteneğinin üstünlüğünü göstermiştir. Söz sanatı ve şairliğindeki ustalık her okuyucu tarafından fark edilebilecek üstünlüktedir.

Ünlü Kırgız şairi Alıkul Osmanov “Büyük şair Sagınbay’ın her kelimesi bir at gibidir.” diyerek Sagınbay anlatmasındaki edebi zenginliğe vurgu yapmıştır.

Sagınbay varyantının iki nüshası vardır ve birinci kitabında manasçının 1922 yılında yazıya geçirilmiş olan metni esas alınarak basılmıştır. Varyantın yazıya geçirilmesi elle yapıldığı için çok sayıda defterden oluşmaktadır ve yazısı Arap harfleriyledir. Birinci defterdeki el yazıları, 1-3 sayfalarının K. Miftakov, diğer 4-305 sayfalarının da Abdırakmonov tarafından yazıldığını göstermektedir. Sagınbay anlatmasını, iki ayrı kişi aynı anda yazıya geçirdiği için iki nüshası bulunmaktadır. Bu nedenle her iki nüsha da asıl kaynak sayılmaktadır. İkinci nüsha Saparbay Sooronbayev tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu iki asıl nüsha Manas Araştırmaları ve Edebi Medeniyet Millî Merkezi El Yazmaları Fonunda bulunmaktadır.